

Słońce w serbskich obrzędach i wierzeniach ludowych

Mikołaj Jarmakowski

Artykuł ma charakter przeglądowy i wprowadzający. Jego tematyką są ludowe serbskie wierzenia i przekazy ustne dotyczące Słońca jako podmiotu - tj. postaci (bóstwa) aktywnie działającego w świecie. Wybrane materiały etnograficzne są analizowane na kilku płaszczyznach kontekstowych: weselnej, dorocznej (obrzędowej), kosmologicznej oraz epickiej. Analiza ujawnia główne kosmologiczne aspekty związane ze Słońcem w mitologii serbskiej oraz zarysowuje to, jakie - dla człowieka zanurzonego w tradycyjnym serbskim światopoglądzie - były zawiązywane z nim relacje.

Słowa klucze: folklor, Serbia, mitologia serbska, mitologia słowiańska, Słońce.

Ramy rozumienia słowiańskich wierzeń ludowych

Sięgając do językowego korpusu źródeł w postaci zrekonstruowanej leksyki prasłowiańskiej i praindoeuropejskiej napotykamy bogaty zbiór słownictwa religijnego i mitologicznego, którego uwzględnienie jest konieczne przy każdej próbie hermeneutycznego wyjaśnienia sensu i formy danej części kultury duchowej Słowian. Semantyczny zakres pojęcia «wiara» (psł. **věra*) odnosi się do „przeświadczenia, przekonania, pewności, że coś jest prawdą; ufności, że coś się spełni” (Boryś 2006: 687). Pokrewne leksemy odnajdujemy w obrębie północnej grupy języków indoeuropejskich: łac. *vērus* (< pital. **wēros*), niem. *wahr* (< pgerm. **wēraz*), irl. *fíor* (< pcelt. **wīros*), zawsze w znaczeniu „prawdziwy, realny”, co pozwala rekonstruować formę wyjściową w postaci pie. **uēro-* (Boryś 2006: 687; 1165-1166; Derksen 2008: 520). Odpowiada to innym indoeuropejskim leksykalnym upostaciowieniom pojęcia wiary, w których jej «prawdziwość» stanowiła przejaw sprawstwa istot boskich, obecnych się w odczuciu konkretnych zjawisk bytu (np. serca lub dębu) tudzież więzi społecznych – godności,

przyjaźni, zaufania (Benveniste 2016: 71-79; 85-90; 126-138). Odczucie «prawdziwości» odtwarzanych społecznie działań i ich sensów – w istocie swej nierozdzielnych – posiada w leksyce prasłowiańskiej wartości tego, co dobre i prawe (**dobrъ*, **pravъ*), a więc „właściwie przyporządkowane” (Jarmakowski 2024: 74-76). Dostrzegamy więc w językowej rzeczywistości słowiańskiej przecucie co do istnienia niepodważalnej konieczności dostosowywania się ludzi do określonego wzorca kosmicznego porządku.

Będący w swej istocie wyrazem działań podmiotów wiary mit przekracza wąskie ramy kreślone dlań w ramach jego socjomorficznej czy historyzującej redukcji. Jako sposób doświadczania rzeczywistości jest on – powiada Bojan Jovanović – przeżywaną przez podmiot, społecznie podzielaną i zawsze czynną perspektywą, nastawioną na nieustanne relacje z szeroko pojmowanym (nie tylko ludzko) *Innym* oraz z człowiekiem, którego istotę wyraża „obiektywizacja ducha w przyrodzie” – i poprzez nią rozpoznawanie siebie (Јовановић 2000: 109-112; 170-184). Mitopoetycka rzeczywistość przedstawia podmiotowi kulturowemu jego obraz i w ten sposób tworzy jego tożsamość i wyznacza ramy możliwych sposobów relacji w świecie. Relacje te powiązać można z pojęciem obrzędu, które w prasłowiańskim leksykonie pojawia się pod postacią **ob-rědъ*, niosąc znaczenia uporządkowania, ułożenia lub uczynienia czegoś w odpowiedniej kolejności w wycinku rzeczywistości „obejmowanym” przez działanie tożsame z treścią mitu lub wiary (Boryś 2006: 377). Usytuowane wewnątrz przekazu mitu wzorce postaw i osobowości pozostają w perspektywie archaicznego odczucia rzeczywistości bytami ontycznymi, nie zaś treściami podlegającymi dyskursywnej semantyce symbolu. W tym bliskim Luciena Lévy-Bruhla rozumieniu opartym na idei istnienia «partycypacji mistycznej» owe wzorce postaw i osobowości skrywają przeżywane ongiś prawdy duchowej rzeczywistości człowieka (Kowalski 2001: 11-23).

Słoneczność jawi się jako istotna część mitologicznej rzeczywistości Słowian. Prasłowiański leksem **solnъ-ce* (~ **solnъ-ca*, **solnъko*) należy powiązać z praindoeuropejskim rdzeniem **sāwel-* ~ **sāwol*, od którego derywować można rekonstruowane dawne imię bóstwa słonecznego **Sāweliyos* / **Sāwiliyā* o dosłownym znaczeniu „Słoneczny / Słoneczna” (Boryś 2006: 558-559; Witczak; Kaczor 1995: 275). W skądinąd więc powszechny wśród Indoeuropejczyków sposób przejawiające się w Słońcu bóstwo oznaczone jest przez metonimię, w oparciu o swą zasadniczą cechę bądź siłę, którą w sposób najrozleglejszy ono emanuje.

Słońce w serbskich wierzeniach ludowych

Jak pisali autorzy *Српског митолошког речника* („Słownika mitologii serbskiej”): „W ludowej tradycji ustnej Słońce jest ukazane jako żywa istota, która się rodzi i umiera, ma swoje funkcje i potrzeby. Miesiąc (tj. Księżyc) jest mu bratem lub wujkiem, a gwiazdy siostrami, szczególnie zaś *Wenus* (sr. *Даница, Преходница*), która w jednej pieśni jawi się jako żona Słońca” (CMP: 294). Rozbudowana jest w serbskiej tradycji poetyka symboli Słońca, poprzez którą wyrażano jego obecność w rozmaitych tekstach ustnych i działaniach. Cechy słoneczne objawiane były przez jabłko, koło, ptak (szczególnie sokół), koń, złote przedmioty (pierścień, kubek, szabla, siodło) czy kogut. Widziano w Słońcu młodego, pięknego mężczyznę o złotej twarzy, rękach i włosach, mawiano, iż jeździ po niebie na konnym zaprzęgu – co stanowi wierzenie niezwykle stare i rozpowszechnione. Słońce za dnia objeżdża niebo na wozie, zaś wieczorem kąpie się w morzu i schodzi wówczas do krainy podziemnej – do świata dusz przodków (CMP: 294). W wielu tekstach folkloru serbskiego Słońce przedstawiane jest jako „Boże Oko” i dopełniając tym samym świętości nieba jako „łśniącego Boga”, „Boże oko” krąży po niebie, przechodzi przez zbudowane na jego firmamencie „rajskie wrota”, pod którymi idą dusze zmarłych (Зечевић 2008: 560). Według wierzenia zapisanego w okolicach Karlovca, Słońce jest wielkim blaskiem, które Bóg zapala o poranku i gasi wieczorem. Posiada ono niewidzialnego towarzysza, gwiazdę, która kryje się za nim i każdego wieczoru kropi je wodą morską, by potężny jego żar nie spalił ziemi (Ђорђевић 2021: 28). Wyznaczany przez obecność i ruch Słońca porządek stałości bytu nie jest jednak dany przedmiotowo. Uosabiającemu najważniejsze siły świata Słońcu zagrażają istoty określane powszechnie w folklorze Słowian mianem „sił nieczystych”. Według serbskiej tradycji mitologicznej *ala*, *vukodlak*, *veštica* lub *đavo* zdolne są do zaatakowania Słońca (porwania go do zaświatowego morza lub „wypicia” jego mocy), co odpowiada analogicznym szkodliwym ich działaniom w stosunku do ludzi – ze Słońcem wszak związanych (Јанковић 1951: 110-115). Podania mitologiczne wskazują na ontologiczną krańcowość bieżącego czasu: istniały bowiem kiedyś dwa albo trzy Słońca, z których pozostało już tylko jedno (Ђорђевић 2021: 30).

W pieśniach ludowych zebranych przez Sergija Dimitrijevića w okolicach miasta Leskovac, odnajdujemy ciekawe teksty, w których Słońce buduje cerkiew:

Вала богу вала јединоме („Chwała Bogu, chwała jedynemu”)

Људи кажу сунце бригу нема („Ludzie mówią – Słońce zmartwień nie ma”)

Оно има највелику бригу, („Ono ma największe zmartwienie”)

Оно гради велик маностира, („Ono buduje wielki monastyr”)
Маностира с двоја, троја врата, („Monastyr z dwoma, trzema wrotami”)
Једна гради до белоза ручка, („Jeden buduje do południa”)
Друга гради до белоз обеда, („Drugi buduje do północy”)
Трећа гради до тамне вечере („Trzeci buduje do ciemnego wieczoru”) (Димитријевић 1988: 36-37).

Jak zauważa Dragan Radović, jest to pieśń, w której Słońce przedstawione jest jako „Stwórca”, zaś jego stworzenie – monastyr bądź cerkiew – jako boskie stworzenie (Радовић 2008: 572). Motyw budowy domu lub świątyni o trzech wrotach lub oknach posiada liczne paralele w tradycjach północnych Słowian i w swych najstarszych formach odnosi się do mitu o stworzeniu świata. W powyższym tekście dostrzegamy interesujący związek ruchu Słońca po niebie z budowaniem przezeń trzech oddzielnych części sakralnego budynku przedstawiającego świat. Odnosi się do znanego w tradycjach Słowian podziału trójkowego, w którego obrębie mieściła się rachuba czasu oraz podstawowa struktura kosmologiczna (Сосенко 1928: 280-311).

Słońce wyznacza sposób życia, który odzwierciedlany jest w obyczajowości i obrzędowości ludowej. W bajkach Słońce (bądź też Matka Słońca) obdarza ludzi przedmiotami ze złota kluczowymi dla przebiegu czynów ich bohaterów (Ђорђевић 2021: 31). Niebiańska przestrzeń nieba jest obszarem rozbudowanego życia rodowego i obrzędowego:

Јарко Сунце Даницу позива („Jare Słońce woła *Danicę*¹”)
О Данице, моја сестренице („O, *Danico*, siostró moja”)
Ја те зовем и молим братински („Ja cię wołam i jako brat proszę”)
Сутра нам је христово рођење („Jutro będzie nam Chrystusowe narodzenie”) (Ђорђевић 2021: 32)

Do życia niebian włączeni niekiedy zostają ludzie lub inne istoty ziemskie:

Ја сам Сунцу рођена сестрица („Jestem Słońcu siostrą rodzoną”)
А Мјесецу првобратучеда („A Miesiącowi pierwszym brata dzieckiem”) (Ђорђевић 2021: 32)
Сунце проси зеленокосу („Słońce prosi zielowłosą”)
Сва ју браћа обећаше („Wszyscy jej bracia ubiecali”) (Ђорђевић 2021: 32)

¹ Tj. gwiazdę poranną.

Słońce i człowiek

«Słoneczność» jako jedna z cech organizujących porządek tradycyjnego kosmosu jest dzierzona przede wszystkim przez Słońce, ale w toku obrzędowych działań bywa na rozmaite sposoby przenoszona na istoty, przestrzenie, zdarzenia, przedmioty lub okoliczności czasowe inne niż niebiańskie (Питулић 2017).

Cechy tudzież moce Słońca przejawiają w wierzeniach serbskich dziewczyna na wydaniu oraz pani młoda. Oto kilka przykładów pieśni obrzędowych pochodzących z okolic miasta Leskovac a śpiewanych przez dziewczęta w trakcie wiosennych obchodów święta *Kraljice*:

*Куде се чуло, видело, („Gdzie było słycać, widać”)
Да деца с’ небо падају? („Że dzieci z nieba spadają?”)
Ја не сам с’ небо паднула, („Ja nie spadłam z nieba”)
Мене је мајка родила. („Mnie matka urodziła”)
Кад ме је мајка рађала („А kiedy mnie matka rodziła”)
У јарко слунце гледала, („Na jare Słońce patrzyła”)
У млеко ме је бањала, („W mleku mnie wykąpała”)
Зато сам бела румена, („Dlatego jestem biała – rumiana”)
Зато сам т’нка висока. („Dlatego jestem taka wysoka”)
(Димитријевић 1987: 8).*

Piękno opiewanej w pieśni dziewczyny osnute jest wokół ontologicznego związku tożsamości między poszczególnymi częściami jej ciała a światem:

*Вода ти је — бистре сузе, („Woda twoja – czyste łzy”)
Сапун ти је — беле руке, („Mydło twoje – białe ręce”)
Сланце ти је — бело лице („Słońce twoje – białe lice”)
(Димитријевић 1987: 11; por. Радовић 2009: 570).
Моје румено б’јело лице („Moje rumiane, białe lico”)
Истеци Сунце („Oświeca Słońce”)
А у лицу црне очи („А na licu czarne oczy”)
Двије Данице („Dwie Danice”) (Делић 2017: 91).*

W wielu pieśniach weselnych opiewano moment wejścia pani młodej do izby poprzez swoistą „antytezę”, chcąc jakby zaznaczyć, że w pierwszym postrzeżeniu wydaje się, iż jest ona Słońcem samym w sobie. W poniższej pieśni pani młoda łączy się również z Księżycem (co nie jest odosobnione, do grona istot z nią związanych przynależy również gwiazda *Danica*):

Што се сјаје лугом зеленијем? („Co się świeci na zielonej łące?”)
Јал’ је Сунце, јал’ је јасан Мјесец? („Czy to Słońce, czy to jasny Miesiąc?”)
Нит’ је Сунце, нит’ је јасан Мјесец, („Nie jest to Słońce, ani jasny Miesiąc”)
Већ је снаха међу ђеверима, („Lecz synowa między dziewierzami?”)
На глави јој два вијенца сјајна, („Na jej głowie dwa wianki piękne”)
А на руке златни прстенови, („A na ręce złote pierścienie”)
Пак се сјаје како Сунце жарко („Które świecą jak Słońce gorące”)
(Делић 2017: 95).

W niektórych pieśniach – jak tych podchodzących z tradycji Serbów kosowskich – Słońce towarzyszy dziewczynie w inicjalnym dla zaślubin wysianiu rośliny, która stanowić będzie upostaciowioną w wianku część jej samej:

Сунце сјаше, киша ромињаше („Słońce świeciło, deszcz padał”)
Наша Мара босиљак сејаше („Nasza Mara bazylię siała”)
Па босиљку тихо говораше („Nad bazylią cicho mówiła”)
Расти, расти, мој ситни босиљче („Rośnij, rośnij, moja mała bazylio”)
Брзо ћу те у киту китити („Szybko mnie w czepiec ubierz”)
Да закитим кићене сватове („I uma³ zdobnych swatów”)⁴
(Питулић 2017: 137).

We wszystkich tradycjach słowiańskich za szczególnie niebezpieczny dla pani młodej uważano czas «przejścia» między byciem mieszkającą w domu rodziców panną, a zamieszkałą w domu męża żoną (Гупа 2012: 86-105). Siła działań magicznych podejmowanych w trakcie przejazdu z domu rodzinnego do domu teściów (lub męża) wskazuje, iż odczuwano ten moment, jako swoistą «śmierć» dziewczyny, stan pośredni wieńczony jej odrodzeniem w nowym domu. Również i tu Słońce jest gwarantem pomyślności obrzędu, doprowadza ono bowiem dziewczyną (będąc umiejscowionym – nie bez przypadku – w jej łonie) do końcowego etapu weselnej wędrówki, a więc do domu rodziny męża:

Благо нама, девојка је с нама („Na szczęście dla nas, dziewczyna jest z nami”)

² Tj. szwagrami.

³ Tj. ozdób zielonymi wieńcami.

⁴ Na temat bardzo ważnego w ludowej tradycji serbskiej znaczenia bazylii (sr. *босиљак*, *bosiljak*) pisał historyk religii i ceniony folklorysta V. Čajkanović, zob. tegoż (1973) *Mum i religija u Срба: Изабране студије* Београд: Српска књижевна задруга, rozdział pt.: „Култ дрвета и биљака код старих Срба”.

*Доноси нам сунце у недара („Przynosi nam Słońce w łonie”)
Да огрије свекра и свекреву... („Które ogrzeje świekra i świekrę”)
(Питулић 2017: 138).*

Badacze słowiańskich tradycji mitologicznych wielokrotnie już wskazywali, iż rozmaite jest w ich obrębie odczuwanie Słońca w zakresie jego kategorii płciowej (CM: 442-443). Powyższe pieśni, które w rozmaity sposób łączą piękno dziewczyny na wydaniu i pani młodej ze Słońcem, stanowią części mitu o żeńskim bóstwie solarnym, zbliżonym do litewskiej i łotewskiej *Saulē* oraz białoruskiej *Сонца (Sonca)*⁵.

Do skądinąd bardzo rozbudowanej wśród wszystkich Słowian obrzędowości zalotnej nawiązują pieśni, w których kochankiem dziewczyny jest samo Słońce – tu już przedstawiane jako postać męska. Wśród Serbów kosowskich odnaleźć można motyw, w którym bracia wydają dziewczynę (swą siostrę) Słońcu za żonę:

*Сунце тражи много дара („Słońce prosi o wiele darów”)
Сваке звезде по мараму („Każdej gwieździe po chustejce”)
А месецу свил кошуљу („A Miesiącowi jedwabną koszulę”)
А Данице назувице („A Danicy kolanówki”)
А сунцету ту девојку! („A Słońcu tą dziewczynę!”) (Питулић 2017: 126).*

Liczne są w pieśniach weselnych teksty, w których działania, szczególnie ruch, pana młodego ściśle odpowiadają temu, co czyni Słońce (Пешикан-Љуштановић 2017: 106-108). W poniższej pieśni pochodzącej ze zbioru Vuka Karadžića pan młody opiewany jest jako szwagier, czyli dziewierz:

*Сунце дворе обигра, („Słońce dwór obtańcowuje”)
Бевер шнахи доигра. („Dziewierz synową wytańczył”)
Шнаха му стоји уз коња, („Synowa mu stoi przy koniu”)
У сунце копље затиче. („Na Słońcu włócznię zatyka”)
Устани мало, сунахце, („Powstań nieco, synowy”)
Ђевојка је рода велика, („Dziewczyna jest z rodu wielkiego”)
Доклен се роду поклони („A zatem ród obdaruje”)
И милој мајци узмоли: („I matkę miłą poprosi:”)
О мајко, мајколе мој, („O matko, mateńko moja”)
Не шал’ ми рухо таино, („Nie ślij mi szaty ślubnej”)
Него га шиљи планином, („Lecz jego wyślij przez górę”)
Нека ми ђеври завиде. („Niech dziewierzy będą o mnie zazdrośni”)*

⁵ W języku białoruskim, litewskim i łotewskim (oraz w niektórych polskich tekstach dialektalnych) Słońce jest rodzaju żeńskiego.

*У наше снахе босиље („U naszej synowej bazylią”)
Говоре да је зелено („Mówią, że jest zielona”) (СНП: 14).*

Jednakże również inni goście weselni mogli być związani ze Słońcem:

*Весели се, женикова мајко! („Raduj się matko oblubieńca!”)
Три ти Сунца дворе обасјала („Trzy Słońca dwór mi oświeciły”)
Једно Сунце момак и девојка, („Jedno Słońce chłopak i dziewczyna”)
Друго Сунце куме и девере, („Drugie Słońce kumowie i dziewierzy”)
Треће сунце кићени сватови („Trzecie Słońce umajeni swatowie”)
(Пешикан-Љуштановић 2017: 110).*

Motyw „trzech” albo „dwóch” Słońca nawiązuje do wspomnianych wyżej przekazów o początkowo idealnym stanie świata. Odniesienie się do obecności wielu Słońc na niebie przenosi czas i miejsce obrzędu w rzeczywistość boską i błogosławioną, na co wskazuje jedna z pieśni wiosennego obrzędu *Kraljice*:

*Там’у нашој земљи („Tam, na naszej ziemi”)
По два Сунца греју, („Po dwa Słońca grzeją”)
По два сунца греју, („Po dwa Słońca grzeją”)
По два ветра веју... („Po dwa wiatry wieją”) (Пешикан-Љуштановић 2017: 110).*

W pieśniach opartych na skądinąd popularnym wśród Słowian południowych motywie dochodzi zaś do swoistego „przekomarzania się” dziewczyny i Słońca:

*Девојка се сунцу противила: („Dziewczyna się Słońcu przechwalała”)
„Јарко сунце, лепша сам од тебе...” (Jare Słońce, piękniejsza jestem do ciebie”) (Питулић 2017: 127).*

O tym, że tego typu przechwałki nie skończyły się dla dziewczyny dobrze świadczy dalszy ciąg pieśni, w której Bóg odpowiada Słońcu, które skarży się na „przekłątą dziewczynę” takimi słowami:

*Јарко сунце, моје чедо драго! („Jare Słońce, moje dziecko drogie!”)
„Буд’ весело, не буди љутито, („Bądź wesołe, nie bądź zezłoszczone”)
„Ласно ћемо с проклетом девојком: („Dajmy sobie spokój z tą przekłątą dziewczyną:”)
„Ти засијај, преплани јој лице, („Ty oświecaj jej bladziutkie lice”)*

„A ja ћу јој уђу срећу даму. („A ja dam jej najlepsze szczęście”)
„Уђу срећу, све ситне девере. („Najlepsze szczęście, samych małych
dziewierzów”)
„Злу свекрву, а свекра горега; („Złą świekrową, a świekra jeszcze
gorszego”)
„Семуће се, ком’ се противила („Zapamięta ona komu
naprzykrzyła”) (ЧП 1891: 320-321).

Słońce na niebie – człowiek na ziemi

W tekstach folkloru serbskiego obecność i nieobecność Słońca na niebie odpowiada danym stanom przeżywanym przez człowieka w toku jego życia. Ciemność – nocna droga Słońca przez zaświaty – wiąże się ze zmianą okoliczności życia, swoistym «przejściem» między, przykładowo, stanem narzeczeństwa i małżeństwa (Делић 2017: 86; 88). Obecność słonecznej mocy na niebie oraz związanie się z nią przez bohatera jako warunek możliwości sprawstwa działania stanowią jedną z osnovnych struktur serbskiej epiki (Детелић 1992: 24-42). Działalność znanych z pieśni epickich junaków oraz ciągłość i porządek działań obrzędowych odbywają się w rytmie wyznaczonym przez ruch Słońca, a wskazują zaś na to początkowe frazy poszczególnych pieśni: *Доклен буде сунце исходити...* („Kiedy będzie Słońce wschodzić...”); *Не хти чекат, докле зађе сунце...* („Nie chcę czekać, kiedy zajdzie Słońce...”); *Докле сване и огране сунце...* („Kiedy świtające i grzejące Słońce Słońce...”) (Делић 2017: 87). Bohaterowie pieśni epickich są «naznaczeni» świętością Słońca: działają (wraz z) jego lśnieniem, ich broń nosi w sobie słoneczną siłę (tudzież: jest słoneczną siłą), najczęściej objawianą pod postacią złota. Przykładem rozważanym przez Aleksandra Lomę jest mitopoetycki obraz Miloša Obilića w cyklu pieśni o zaślubinach cara Dušana (Лома 2002: 242-250):

*Оде Милош низ поље широко. („Idzie Miloš przez pole szerokie”)
Када дође ће стоје ђевојке [...], („Kiedy dojdzie tam, gdzie stoi
dzieweczka”)
засија се скерлет и кадифа, („Zalśni szkarłat i aksamit”)
засјахе се токе на прсима („Zabłyyszczął na piersiach kirys”)
и злаћене ковче на ногама: („I złoczone ostrogi na nogach”)
сину Милош у пољу зелено („Błysnął Miloš na polu zielonym”)
као јарко иза горе сунце! („Jak jare za górą Słońce!”) (Ђурић 1954:
7-9)*

Carycy Milicy Słońce objawiło się we śnie – wedle jednej z epickich pieśni – jako zwiastun bitwy na Kosowym Polu wyrażony takimi oto znakami:

Ће се ведро небо проломило, („Gdzież pogodne niebo się oberwało”)
жарко сунце у траву пануло, („Gorące słońce w trawę padło”)
а из траве у воду скочило, („А z trawy we wodę skoczyło”)
у Косову, у воду бунара, („W Kosowo, w wodę studzienną”)
пак се вија по бунару сунце. („Zaś się wije we studni Słońce”)
Шевак баца небу под облаке; („Skowronek rzuca niebu, pod obłoki”)
око воде поскакују вуци, („Koło wody podskakują wilki”)
да изваде из језера сунце, („Бу wyciągnąć z jeziora Słońce”)
ал’ се њима извадит’ не даде, („Lecz im się wyciągnąć nie udało”)
већ их пале око воде муње („Już ich pała koło wody błyskawice”)
(Лома 2002: 223).

Obrzęd weselny, którego głównym aktem było przejście pani młodej z domu rodziców do domu męża, oparty był na tym samym porządku, wedle którego tym razem pani młoda naśladowała „kołem” idące Słońce:

Жарко сунце на заходу, хоће да зађе, („Słońce gorące na zachodzie chce zająć”)
Наша Маре на походу, хоће да пође... („Nasza Mara na wychodzie chce przyjąć”) (Пешикан-Љуштановић 2017: 108).

Czynili to również swatowie:

Сунце нам је на заходу, („Słońce nam już na zachodzie”)
Брзо ће нам заћ, („Szybko nam niebawem zajdzie”)
Сватови су на доходу, („Swaci są wychodzie”)
Брзо ће нам доћ, („Szybko nam niebawem przyjdą”) (Пешикан-Љуштановић 2017: 108).

Powiązanie zachodu Słońca z wyprowadzeniem pani młodej z rodzinnego domu stanowi w strukturze mitopoetyki słowiańskiego wesela odniesienie do dzierzzonej przez dziewczynę «mocy płodności». Centralną częścią obrzędu weselnego było prawidłowe jej przeniesienie z jednego rodu do drugiego, co w kontekście społecznym wiązało się z przekroczeniem wzajemnej między rodzinami opozycji swojskości i obcości. Z perspektywy rodziny pani młodej obrzęd stanowi jej (tj. córki, siostry) śmierć: zachodzące Słońce wyprowadza bowiem narzeczoną do rzeczywistości klasyfikacyjnie obcej, innej, zaświatowej (Еремина 1991: 83-166). W podobny zatem sposób w tradycyjnych pieśniach pogrzebowych Słońce prowadzi duszę zmarłego do krainy bytowania pośmiertnego, względnie: wyznacza duszy tej (reprezentowanej przez śpiewającego w pierwszej osobie pieśniarza) właściwą drogę w zaświaty:

Цанум, зађе слунце међу две планине („Serce, duszo moja, zajdzie Słońce między dwie góry”)
У планине зелена ливада („Na górze łąka zielona”)
У ливаде два бела чадора („Na łące dwa białe namioty”)
У чадора болна мома лежи („W namiocie leży zboląta matka”)
(Питулић 2017: 134).

W powyższym kontekście wartym podkreślenia jest to, że Słońce mogło „stanąć” na widok niesamowitego cudu (sr. *чудо невидено*). Motyw cudu pojawia się często w południowoślowiańskim obrazie świata jako nagłe, niespodziewane i nie mające odniesień w codzienności wtargnięcie w obręb ziemskiej, ludzkiej rzeczywistości czegoś lub kogoś całkowicie odmiennego od uznanych za stałe, niezmiennie zjawisk tejże (Bakotić 1937). Interesujący przykład odnajdujemy w zbiorze serbskich pieśni rolniczych z obszaru południowoschodniej Serbii (dorzecze rzeki Lużnica):

Застоја се сл’нце насред неба, („Stanęło Słońce na środku nieba”)
па си гледа редом и по поље („I patrzy po kolei na pole”)
како момче с’с две косе коси, („Jak chłopak kosi dwoma kosami”)
с’с две косе три откоса тера: („Dwoma kosami trzy pokosy zbiera”)
јед’н откос — љиљак и босиљак („Jeden pokos – lilia i bazylia”)
друђи откос — трава детелина, („Drugi pokos – trawa koniczyna”)
трећи откос — зелена покрива („Trzeci pokos – zielona pokrzywa”) (Форски 1974: 26).

Słońce w obrzędowości Bożića

W wielu pieśniach śpiewanych przez zimowych kolędników odnaleźć możemy wątki przywodzące na myśl konteksty kultu i mitologii Słońca. Podstawowym z nich jest przewijająca się w tekstach pieśni postać *Bożića*, czyli postaci, której imię odpowiada ludowej serbskiej nazwie Bożego Narodzenia. *Bożić* (sr. *Божућ*) odpowiadałby staropolskiej formie *bożyc* i oznacza „syna Boga” znajdując analogię w znanym z tradycji połabskiej i staroruskiej teonimie prasłowiańskim **Svarožitъ* (Łuczyński 2020: 175).

Tak oto, jak piszą autorzy „Słownika mitologii serbskiej”, jawi się obraz tej postaci: „Z rytualnych pieśni, wierzeń i zwyczajów jasno wynika, że na święto *Bożić* oczekuje się epifanii (objawienia), osobistego przybycia wyższego pogańskiego bóstwa. Przybycia bóstwa «z dalekiej krainy» oczekuje się z niecierpliwością i czyni się specjalne przygotowania pod jego

powitanie. Jego wyobrażaną sobie podróż śledzi się w czasie, dzień po dniu, oraz w przestrzeni, od wzgórza do wzgórza, od wsi do wsi, aż do ustalenia, że jest już blisko i że «dziś będzie na strychu» (CMP: 37). Wskazują na widoczne w tych wierzeniach ślady kultu Słońca, co doskonale przywodzi poniższa obrzędowa, *bożićna*, pieśń:

Да окупам коledo! („Wykapiemy, *koledo!*”)
Малог бога, коledo! („Młodego boga, *koledo!*”)
И Божића, коledo! („I Bożića, *koledo!*”)
Божић виче иза воде: („Bożić woła zza wody:”)
„Пренес'те ме преко воде!» („Przenieście mnie przez wodę!”)
Божић сједи у травици, („Bożić siedzi na trawie”)
У црвеној кабаници („W czerwonym płaszczu”) (CMP: 38).

Podobnie jak w innych słowiańskich tradycjach, również w obrzędach serbskich przybywający do gospodarza kolędnicy szczegółowo opiewali działanie i obraz rozmaitych mityczno-boskich postaci, które im towarzyszą. Oprócz otaczanego kultem „miłego Boga z nieba” pojawia się w tych tekstach zastanawiająca postać jeźdźcy, która niewątpliwie nawiązuje do znanych w wierzeniach słowiańskich, w tym tradycji serbskiej, mitologicznych wyobrażeń o konnym zaprzęgu Słońca.

Ветар веје, коledo („Wieje wiatr, *koledo!*”)
Са планине, коledo („Z góry, *koledo!*”)
Те довеја, коledo („I przywiął, *koledo!*”)
Врана коња, коledo („Konia wronego, *koledo!*”)
И на коњу, коledo („I na koniu, *koledo!*”)
Бојно седло, коledo („Siodło bojowe, *koledo!*”)
И на седлу, коledo („I na siodle, *koledo!*”)
Мушко чедо, коledo („Męskie dziecię, *koledo!*”) (Зечевић 2008: 107).

Owo przybywające z wiatrem „męskie dziecię” dzierży nieprzypadkowe jak się wydaje przedmioty: trzy zdrowice, trzy noże oraz kołpak uczyniony z sobolich skór (Зечевић 2008: 106). Niekiedy jeździec jest synem gospodarza domu, do którego przybywają kolędnicy:

На вранцу ти седалце, („Na wronym koniu siodło”)
На седалцу синак твој, („Na siodle syn twój”)
На синку ти свилен пас („Na synu lśniący pas”)
Бољи ти је поштен пас („Lepszy tobie wspaniały pas”)
И од Бога и од нас („I od Boga i od nas”) (Зечевић 2008: 107).

W niektórych pieśniach jeździec „igra”, czyli tańczy przed domem gospodarza:

*Да би божје злата („By była, Boże, złota”)
Чини позлатит врата („Uczyń bramę pozłoconą”)
Прид дворон му зелен бор („Przed dworem zielona sosna”)
Под њим игра врањин коњ („Pod nią igra wrony koń”)
Златним седлом оседлан („Złotym siodłem osiodłany”)
Златну узду обуздан... („Złotą uzdą uzdany”) (Зечевић 2008: 108).*

Pieśni o „słonecznym jeźdźcu” odnajdujemy w innych tradycjach słowiańskich:

*Hożyj młodec łyczko wmywaje
Łyczko wmywaje, konia sidłaje
Konia sidłaje, zbroju zbyraje
Oj, daj Boże!
Berewin sobi ta snipok striłok
Zołotyj łuczok, jasnu szabełku (Kolberg 1970: 240-242).
Stare lato, nowe lato, co się świeci w nowej sieni
W nowej sieni budowanej, goncikami pobijanej?
A Jasiowi konika sidłajo
Na wojenke wysyłajo
I wyjechał w szczere pole
W szczere pole na podole (Bartmiński red. 2002: 245)*

Za wspomnianym już wyżej V. Čajkanovićem należy w tym miejscu przywołać jeszcze jeden, składający się na obchody *Božića* obrzęd, który wydaje się jednoznacznie nawiązywać do wyrażanego w pieśniach przekonania o mających wtenczas miejsce „boskich odwiedzinach”. Mowa zaś o obrzędzie zwanym *polaženik* bądź *položajnik* (sr. *полаженик*, *положајник*), który przez badacza słowiańskich i rumuńskich tradycji kołędniczych, Petru Caramana, uznany został za podstawowy i najstarszy z obrzędów kołędniczych (Caraman 1933: 392-406). Nazwa obrzędu mówi o „podłożeniu”, „przychodzeniu” i jest zarazem określeniem osoby, bądź też – istoty, która jako pierwsza w czas świąteczny odwiedza domostwa i zobowiązana jest dokonać rytualnego wzniecenia iskier w płonącym *badnjakowym* płomieniem ogniu, wykrzykując przy tym zaklęcie głoszące, iż „tyle, ile iskier” – tyle wszelkiej dobroci w domostwie gospodarza nastanie. *Polaženikiem* mogło być również zwierzę, np. wół, świnia czy kura. Za każdym razem obrzęd kończył się obdarowaniem gościa szczodrym darem, co było czynem koniecznym dla podtrzymania mocy błogosławieństw przezeń wypowiedzianych. W pierwszym tomie

swych studiów nad serbskim folklorem Čajkanović dokonał interpretacji obrzędu w kategorii, którą określił «teofanią», a więc „objawienia bóstwa” (Čajkanović 1994: 145-150).

Wszystkie trzy elementy mitopoetyki obrzędowej święta *Božić* dopełniają całościowego obrazu, w którym warunkiem odtworzenia istnienia świata jest ugoszczenie w świecie ziemskim istot przejawiających cechy, działania i znaki metonimicznie związane ze Słońcem. Na planie kosmologicznym goszczenie przybywających z daleka bóstw słonecznych uznać należy za część tej samej struktury mitologicznej, o której pisaliśmy wyżej w kontekście obrzędu wesela. Odejście Słońca w zaświaty – rozumiane na planie czasowym jako noc, zaś w kodzie przestrzennym wiązane ze światem zmarłych – ustanawia czas niepłodny, zimowy, odpowiadający w obrzędzie weselnym odejściu od rodu «słonecznej» dziewczyny. Obrzędowość *Božića* oparta na przywoływaniu i goszczeniu bóstw słonecznych odpowiada w tym rozumieniu gestom i mitopoetyce wprowadzenia «Słońca» po postacią żony do domu świekrów (por. Ражковић-Кожељац 2014).

Święta moc słonecznego boga

W materiałach etnograficznych dotyczących wierzeń otaczających Słońce dostrzec możemy często przewijające się przekonanie, iż tam, gdzie „Słońce świeci”, tam objawia się boska ochrona. Kłaniano się Słońcu o świecie, mówiąc: *Сунце на исток, а Бог на помоћ!* („Słońce na wschód, a Bóg na pomoc!”). W ludowych modlitwach i pieśniach odnajdujemy przekonanie o istnieniu wyznaczanego przez Słońce «właściwego czasu», w którym możliwe jest sprowadzenie między ludzi bożego szczęścia i błogosławieństwa. Słońce bowiem „świeci w imię boże”. Przekonanie to często odnajdujemy w pieśniach weselnych dotyczących czasu wyjścia pani młodej z domu rodzinnego i wyprawienia jej „za las, za góry”, w drogę do rodziny swego męża, bądź też wyjścia pana młodego, który ma jechać po swą wybrankę: *У име Бога, у час добар Сунце истече, Ајд’ из двора, првијенче, бријеме ти је* („W imię Boga, w czas dobry, Słońce zaszło. Wyjdź z dworu, pierworodny, my cię weźmiemy”) (СНП: 25). Dobra, słoneczna moc jest jednakże nie tylko źródłem dla odczucia czy wizji, ale również częścią swoiście zagadkowych objawień:

Одвила се златна жица од ведра неба, („Odwinął się złoty drut z pogodnego nieba”)

Савила се првијенцу око клобука („Owinęła się po raz pierwszy wokół kłobuka”)

То не била златна жица од ведра неба, („To nie był złoty drut z pogodnego nieba”)

Већ то била добра срећа од мила Бога... („Lecz to było dobre szczęście od samego Boga”) (Пешикан-Љуштановић 2017: 116).

Ów „złoty sznur” czy „złoty drut”, który łączy w weselnym misterium świat niebiański i ludzki pochodzi z góry bądź z morza, stamtąd się rozwija i w ten sposób łączy częściowo odrębne obszary rzeczywistości: ten boski i ludzki oraz dwa klasyfikacyjnie obce sobie rody, które w ramach wesela zawierają między sobą związek. Paralelizm *ведра неба - добра срећа* („pogodne niebo – dobre szczęście”) bywa z kolei niekiedy rozwijany o ukonkretnienie w postaci „pięknej dziewczyny z dobrego rodu”, co wskazuje z kolei na istotny w tradycji ludowej sposób pojmowania szczęścia nie jako stanu i emocji, lecz pomyślnych okoliczności życia, do których zalicza się również spotykanych i bliskich sobie ludzi (Żujkowska 2008). W jednej wyjątkowo starej pieśni złociste włosy pani młodej są promieniami Słońca, które niesie na swej piersi Księżyc (Пешикан-Љуштановић 2017: 116-117). Słoneczne światło wzmaga wszelkie pomyślnce cechy świata. W pieśniach epickich Słońce oraz inne istoty niebiańskie jawią się aspektami niezwykłych mocy junaka. Barwne opisy tych wierzeń zdają się sugerować jakby wojownik był wręcz w nie «oblekany»:

На глави му круна савијена, („Na głowie mu korona uwita”)

На челу му звизда приходница, („Na czole jego gwiazda zaranna”)

На прсима жарено сунашце, („Na palcach żar słoneczny”)

На руци му алем-камен драги, („Na rękach ałem-kamień drogi”)

На костима сјајна мисечина („Na kościach piękny Miesiączek”) (Делић 2017: 96).

W niektórych bajkach spotykamy postać „bożego pomocnika” (sr. *божи послужитељ*) będącego tym, który każdego poranka otwiera Słońcu niebiańskie wrota i wypuszcza je na niebo. Czyni tym samym pracę, która pozwala światu istnieć – światu pięknemu, światu oświecanemu i grzanemu przez Słońce, światu, który piastowany jest niesioną przez Słońce bożą ochroną (Nodilo 2003: 87). W ludowych serbskich podaniach Słońce wiązane bywa z dwoma wielkimi dobrami, jakimi są poranna rosa (w wierzeniach ludu niosąca moc życia i zdrowie) oraz miód – słodki i dobry sam w sobie. Nieprzesadzoną będzie więc myśl stwierdzająca, iż jest ono – jako wzór, znak, ale i bóstwo – osnowną istotą w dawnym serbskim odczuciu rzeczywistości, a wręcz i nawet źródłem, z którego rzeczywistość ta wypływa.

Bibliografia

- Bakotić, P. (1937). Pojav čuda i zakon reda u narodnoj književnosti. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 1(31), 1-66.
- Bartmiński, J. (red.) (2002). *Polskie kołędy ludowe. Antologia*. Warszawa: Universitas.
- Benveniste, É. (2016). *Dictionary of Indo-European concepts and society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Boryś, W. (2006). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Caraman, P. (1933). *Obrzęd kołędowania u Słowian i Rumunów. Studium porównawcze*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Derksen, R. (2008). *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden, Boston: Brill.
- Jarmakowski, M. (2024). Slavų mitinis pasaulėvaizdis: nuotaka – Saulė. *Būdas*, 4(217), 73-82.
- Kolberg, O. (1970). *Dzieła wszystkie, t. 54: Ruś Karpacka*. Cz. 1. Wrocław, Poznań: PTL.
- Kowalski, A.P. (2001). *Myślenie przedfilozoficzne. Studia z filozofii kultury i historii idei*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji „Humaniora”.
- Łuczyński, M. (2020). *Bogowie dawnych Słowian. Studium onomastyczne*. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe.
- Nodilo, N. (2003). *Stara vjera Srba i Hrvata*. Beograd: MVTC.
- Vlahović, P. (1991). *Kultura ludowa w Serbii*. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Witczak, K.T. and Kaczor, I. (1995). Linguistic evidence for the Indo-European pantheon. *Collectanea Philologica*, 2(32), 265-278.
- Żujkowska, M. (2000). Semantyka spotkania w tradycyjnej kulturze Słowian. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*, 12, 39-52.
- Гура, А. (2012). *Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика*. Москва: Индрик.
- Делић, Л. (2017). ‘Док је сунца и док је мјесеца’ – сунце и месец као средства концептуализације у усменој епици. W: Nj. Banjamin (red.). *El SoleLuna presso gli slavi meridionali*. Alessandria: Edizioni dell’Orso, 85-103.
- Детелић, М. (1992). *Митски простор и народна епика*. Београд: Српска Академија Наука и Уметности.
- Димитријевић, С. (1987). *Народне песме лесковачког краја*. Свеска 1. Лесковац: Народни музеј.
- Димитријевић, С. (1988). *Народне песме лесковачког краја*. Свеска 2. Лесковац: Народни музеј.
- Ђорђевић, Т. (2021). *Природа у веровању и предању нашега народа*. Т. I. Београд: Српска Књижевна Задруга.
- Ђурић, В. (1954). *Антологија јуначких народних песама*. Београд: Српска Књижевна Задруга.
- Еремина, В. И. (1991). *Ритуал и фолклор*. Ленинград: Наука.
- Зечевић, С. (2008). *Српска етномитологија*. Београд: Гласник.
- Јанковић, Н. (1951). *Астрономија у предањима, обичајима и умотворинама Срба*. Београд: Научна књига.

- Јовановић, Б. (2000). *Дух паганског наслеђа: у српској традиционалној култури*. Београд: Народна књига.
- Лома, А. (2002). *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Пешикан-Љуштановић, Љ. (2017). Сунце, месец и звезде у свадбеним песмама Вукове збирке. Заступљеност и значење. W: Nj. Banjamin (red.). *Il SoleLuna presso gli slavi meridionali*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 103-123.
- Питулић, В. (2017). Сунце и месец у народним умотворинама са Косова и Метохије. W: Nj. Banjamin (red.). *Il SoleLuna presso gli slavi meridionali*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 123-148.
- Радовић, Д. (2009). Симболика небеских тела и народним песмама лесковачког краја из збирки Сергија Димитријевића. *Руђер Бошковић*, 8, 565–578.
- Рајковић Кожељац, Љ. (2014). Соларни мотив у обредној усменој лирици југоисточне Србије (на примеру коледарских и божићних песама). W: М. С. Димитријевић (red.), *Зборник радова конференције "Развој астрономије код Срба VIII"*. Београд: Руђер Бошковић, 603-608.
- СМ (2002). Толстая, С. М. (red.). *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. Москва: Международные отношения.
- СМР (1970). Кулишић, Ш., Петровић, П. Ж., Пантелић, Н. *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.
- СНП 1891 (1891). *Српске народне пјесме, скупео их и на свјет издао Вук Стефановић Караџић, књига прва, у којој су различне женске пјесме*. Биоград: Штампарија Краљевине Србије.
- СНП: Караџић, В. С. (2006). *Српске народне пјесме*. Београд: Завод за уџбенике.
- Сосенко, К. (1928). *Културно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера*. Львів: Nakładem autora.
- Толстая, С. М. (2002) (red.). *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. Москва: Международные отношения.
- Форски, Д. М. (1974). *Антологија народних лужничких песама*. Бабушница: „Графика”.
- Чајкановић, В. (1973). *Мит и религија у Срба: Изабране студије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Чајкановић, В. (1994). *Студије из српске религије и фолклора: 1910–1924*. Београд: Српска књижевна задруга.

Сунце у српским народним ритуалима и веровањима

Миколај Јармаковски

Резиме

По својој природи, овај чланак представља уводну и истраживачку студију. Тема рада су српска народна веровања и усмене традиције у вези са Сунцем као ентитетом, тј. фигуром (божанством) која активно функционише у свету. Одабрани етнографски материјал анализиран је на неколико контекстуалних нивоа: венчање, годишњи (ритуални), космолошки и епски контекстуални ниво. Анализа открива главне космолошке аспекте у вези са Сунцем у српској митологији и истиче врсте веза са Сунцем које су постојале за појединца уроњеног у традиционални српски поглед на свет.

Кључне речи: фолклор, Србија, српска митологија, словенска митологија, Сунце.

Sun in Serbian Folk Rituals and Beliefs

Mikołaj Jarmakowski

Summary

The article is of an introductory and survey nature. Its subject is Serbian folk beliefs and oral traditions concerning the Sun as an entity—i.e., a figure (deity) actively operating in the world. Selected ethnographic materials are analyzed on several contextual levels: wedding, annual (ritual), cosmological, and epic levels. The analysis reveals the main cosmological aspects related to the Sun in Serbian mythology and outlines what kind of relationships were established with it for a person immersed in the traditional Serbian worldview.

Keywords: folklore, Serbia, Serbian mythology, Slavic mythology, Sun.

Mikołaj Jarmakowski

Uniwersytet Gdański, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych i Społecznych /
University of Gdańsk, Doctoral School of Humanities and Social Sciences

E-mail: mikotor@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0001-8652-0848>

Примљено/Received: 25. 10. 2024.
Прихваћено/Accepted: 20. 11. 2024.